

Agnieszka Kozerska¹

Kreowanie środowiska edukacyjnego w późnej dorosłości z perspektywy starszych dorosłych

Creating an educational environment in late adulthood from the perspective of older adults

Streszczenie: Celem artykułu jest przeanalizowanie, z perspektywy osób powyżej 60. roku życia, sposobów kreowania środowiska edukacyjnego w późnej dorosłości. Badaniem objęto 224 starszych dorosłych. Dane zostały pozyskane za pomocą kwestionariusza wywiadu.

Na podstawie odpowiedzi udzielonych przez osoby badane można powiedzieć, że postrzegają one własną aktywność w zakresie tworzenia warunków do uczenia się przede wszystkim w trzech obszarach: a) rozwijania (zachowania jak najdłużej) niezależności/samodzielności; b) generatywności kierowanej do członków rodziny; c) samodzielnego budowania dobrych relacji z Bogiem. Badani opisują siebie jako osoby poświęcające relatywnie mało uwagi obszarom twórczości artystycznej, odpoczynku, aktywności fizycznej, rozwijania zainteresowań, podejmowania działań na rzecz innych osób, niebędących członkami ich rodzin.

Słowa kluczowe: edukacja w późnej dorosłości, jakość życia starszych dorosłych, nieformalne uczenie się, środowisko edukacyjne

Summary: The article aims to analyze, from the perspective of people over 60, the ways of creating an educational environment in older age. The study involved 224 participants, and data was obtained using an interview questionnaire. Based on the answers given by the respondents, it can be said that they perceive their activity in creating conditions for learning mainly in three areas: a) developing (maintaining as long as possible) independence; b) generativity addressed to family members, and c) building good relationships with God. The respondents describe themselves as people devoting relatively little attention to artistic

¹ Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie, e-mail: a.kozerska@ujd.edu.pl

creation, rest, physical activity, developing interests, and taking action for other people who are not members of their families.

Keywords: education in older age, quality of life for older adults, informal learning, educational environment

Środowisko edukacyjne osoby starszej

Środowisko edukacyjne osób starszych to kontekst, okoliczności, w jakich ma miejsce ich formalne i nieformalne intencjonalnie podjęte uczenie się. Inspirując się przemyśleniami Znanieckiego (1973), Radlińskiej (1961) oraz Kamińskiego (1978), Sroczyńskiego (2007), można powiedzieć, że na środowisko edukacyjne osoby starszej składają się (Kozerska, 2012; Kozerska, 2015, s. 220):

1. *Środowisko obiektywne*, przez które będziemy rozumieć czynniki materialne i wytwory kultury znajdujące się w otoczeniu człowieka lub do których ten człowiek ma dostęp, mające związek z jego intencjonalnym uczeniem się. Ponadto są to obiektywne warunki związane z aktualną sytuacją życiową, w tym rzeczywistość społeczna, w której człowiek żyje, i związane z nią typy nawiązywanych interakcji z innymi ludźmi; grupy społeczne, do których jednostka należy, oraz funkcjonujące w ich ramach obiektywne reguły, wzorce działania, ustalenia, normy kulturowe, habitusy uczenia się, wzory orientacji edukacyjnych, style konstruowania wiedzy. Do środowiska obiektywnego można też zaliczyć kierowaną do osób starszych ofertę edukacyjną.

W kontekście, jakim jest środowisko obiektywne, pojawiają się doświadczenia człowieka. Nadaje on im znaczenia i włącza je w zakres biograficznych struktur doświadczenia (Alheit, 2015). Przyjmijmy, że tak rozumiana struktura biograficzna to:

2. *Środowisko subiektywne*, które stanowią: informacje z otoczenia, będące treścią samoświadomości jednostki, sposób, w jaki postrzega ona własną sytuację życiową (aktualną i w przeszłości), ponadto jej zainteresowania, przekonania, potrzeby, marzenia. Na środowisko subiektywne składają się też elementy środowiska obiektywnego, które jednostka sama postrzega jako mające dla niej charakter edukacyjny. (Kozerska, 2015, s. 220).

Środowisko edukacyjne osoby starszej może zostać zaprojektowane przez osobę (instytucję, organizację itp.) mającą na celu wspomaganie rozwoju seniora. Jednak w przypadku osób dorosłych to przede wszystkim oni sami są kreatorami swojego środowiska. Jest ono w dużym stopniu pochodną stylu życia i działań edukacyjnych/autoedukacyjnych (Jankowski, 2012, s. 309). Środowisko uczenia się osoby starszej można traktować jako „pole możliwości” we wszystkich obszarach życia (Jankowski, 2012). Człowiek poprzez własne działania kształtuje

relacje ze swoim środowiskiem. Znaczenie podstawowe ma tutaj „postawa jednostki wobec zadań własnego rozwoju oraz jej kooperacja z innymi (jednostkami, grupami, instytucjami) w realizowaniu swoich aspiracji i dążeń edukacyjnych” (tamże, s. 312). Walory czy niedoskonałości środowiska są „funkcją podejmowanych przez jednostkę działań lub ich zaniechań, a także popełnianych błędów” (Jankowski, 2012, s. 295). To, jak wygląda aktywność człowieka wobec otoczenia, zależy od wielu czynników, do których należą na przykład: zainteresowania, problemy związane z aktualną sytuacją życiową, sytuacje kryzysowe, przekonania, potrzeby, marzenia.

Zachowania związane z kreowaniem środowiska edukacyjnego wiążą się z celowo podejmowanym przez jednostkę uczeniem się. Mogą one być na przykład przejawem postawy człowieka wobec własnego rozwoju, przejawem pragnienia znalezienia harmonii z sobą i światem zewnętrznym, przejawem chęci poradzenia sobie z własną trudną sytuacją życiową lub udzielenia pomocy innej osobie znajdującej się w trudnej sytuacji czy dążeniem do zbliżenia się do ideału osobowego. Kreowanie środowiska edukacyjnego to zachowania człowieka będące jego reakcją na pojawienie się rozbieżności pomiędzy jego aktualnym doświadczeniem a wiedzą zdobytą na podstawie wcześniejszych doświadczeń lub rozbieżności pomiędzy aktualnym doświadczeniem a pożądanym przez tego człowieka stanem rzeczy (por. *dysjunkcja* jako źródło uczenia się: Jarvis, 2012). Przyjmuję, że **kreowanie środowiska edukacyjnego obiektywnego** polega na zmienianiu swojego otoczenia lub współpracy z elementami tego otoczenia (jednostkami, grupami, instytucjami) po to, aby osiągnąć cel, jakim jest własne uczenie się. Natomiast **kreowanie środowiska edukacyjnego subiektywnego** jest związane z refleksją nad doświadczeniem, podejmowanymi próbami nadawania znaczeń doświadczeniom, negocjowania tych znaczeń z innymi osobami czy próbami empatycznego zrozumienia innych osób.

Cel badania

Celem badania jest opisanie form aktywności składających się na kreowanie środowiska edukacyjnego przez osoby starsze. Przeprowadzone badanie stanowi ujęcie z perspektywy tych osób.

Sposób doboru próby

W badaniu uczestniczyły 224 osoby. Badanie przeprowadzono w 2016 i 2017 roku. Osoby badane to mieszkańcy województwa śląskiego. Wśród nich 86 (38,4%) mieszka w mieście, 135 (60,3%) mieszka na wsi, 3 osoby (1,3%) nie udzieliły

odpowiedzi na pytanie o miejsce zamieszkania. Osoby badane to przede wszystkim mieszkańcy miasta Częstochowa i okolic, w większości mieszkańcy wsi. Wiek osób badanych: od 60 do 87 lat; średni wiek $M=71$ lat, $s=6,5$. Płeć: 137 kobiet, 82 mężczyzn, 5 osób nie udzieliło odpowiedzi na pytanie o płeć. Większość osób badanych (64%) ma wykształcenie zawodowe lub podstawowe. Wykształcenie wyższe ma 10,7% badanej grupy. Tylko 7 osób (3%) nie ma wnuków. Połowa osób badanych ma 4 wnuków lub więcej.

Metody badawcze

W badaniu zastosowany został wywiad skategoryzowany jako metoda zbierania danych. W procesie zbierania danych uczestniczyli ankietnicy (studenci pedagogiki). Prowadzili oni badanie wśród osób starszych, które znają (w wielu przypadkach byli to dziadkowie ankietników) i które wyraziły zgodę na udział w nim. Badanie odbywało się, w zależności od możliwości lub preferencji osób badanych, albo w formie wywiadu, gdzie ankietnik odczytywał pytania osobom badanym i zapisywał ich odpowiedzi, albo w formie ankiety pisemnej, gdzie respondent samodzielnie wypełniał kwestionariusz.

Konstrukcja narzędzia badawczego do badania sposobów kreowania środowiska edukacyjnego osób starszych

Kwestionariusz składał się z zestawu stwierdzeń opisujących zachowania związane z kreowaniem środowiska edukacyjnego. Zadaniem respondentów było określenie na podanej skali (od 1 do 7), w jakim stopniu przedstawione stwierdzenia zgadzają się z opisem ich osoby. W narzędziu badawczym uwzględnione zostały następujące obszary związane ze środowiskiem obiektywnym (por. Kozerska, 2013):

- tworzenie przez osobę starszą warunków umożliwiających jej korzystanie z oferty instytucji wspierających szeroko rozumianą edukację seniorów (np. uniwersytetów trzeciego wieku);
- tworzenie warunków umożliwiających korzystanie z oferty środowiska lokalnego (parafii, klubów), a także poszukiwanie możliwości działania w środowisku lokalnym na jego rzecz (np. praca w wolontariacie, w organizacjach społecznych, politycznych, pomoc członkom rodziny, poszukiwanie okazji do uczenia się międzypokoleniowego w środowisku lokalnym);
- tworzenie warunków sprzyjających uczeniu się w środowisku rodzinnym (np. podejmowanie różnych form aktywności wspólnie z członkami rodziny, dzielenie się doświadczeniami, przekazywanie swoich przemyśleń, wspomnień, korzystanie z pomocy członków rodziny i udzielanie pomocy członkom rodziny);

- tworzenie warunków do uczenia się w środowisku towarzyskim (np. utrzymywanie kontaktów z osobami prowadzącymi określony styl życia, podejmowanie różnych form aktywności wspólnie z nimi, dzielenie się doświadczeniami, przekazywanie swoich przemyśleń, korzystanie z pomocy osób ze środowiska towarzyskiego i udzielanie im pomocy);
- tworzenie warunków do samokształcenia (np. tworzenie warunków do pogłębiania wiedzy w ramach hobby, tworzenie warunków do pogłębiania wiedzy na tematy związane z codziennością, doskonalenia się moralnego, religijnego, doskonalenia się w zakresie sprawności fizycznej, tworzenie warunków umożliwiających obcowanie z dziełami sztuki, literaturą, muzyką, tworzenie warunków do własnej twórczości).

W konstrukcji szczegółowych pozycji kwestionariusza uwzględniono także wyniki jakościowej analizy artykułów naukowych dotyczących pomyślnego starzenia się (Kozerska, 2015). Jej rezultatem było wyodrębnienie trzech typów rozumienia przez autorów pojęcia dobrej starości i trzech typów środowiska edukacyjnego. Są to: 1) typ ukierunkowany na wspólnotowość, 2) typ ukierunkowany na duchowość oraz 3) typ ukierunkowany na dbanie o własny dobrostan (własne zdrowie, samopoczucie). W szczególności wykorzystane zostały refleksje teoretyczne oraz wymieniane w literaturze zachowania składające się na szeroko rozumianą aktywność edukacyjną, a jednocześnie będące wskaźnikami generatywności, duchowości lub stylu życia uznanego przez twórców modelu biomedycznego za sprzyjający pomyślnemu starzeniu się: Schocklitsch, Bauman (2011), *GBC Generative Behavior Checklist* (McAdams, Aubin, 1992), McAdams i in. (1998), Mielicka-Pawłowska (2017), Tornstam (2005, 2011), Rowe i Kahn (1998).

Generatywność można potraktować jako rodzaj subiektywnego środowiska uczenia się, na które składają się przekonania o potrzebie troski o młodsze i przyszłe pokolenia i pragnienie wyrażania tej troski na różne sposoby. Kreowanie środowiska edukacyjnego w tym obszarze to tworzenie warunków do uczenia się zachowań generatywnych oraz tworzenie warunków do własnego rozwoju poprzez podejmowanie takich działań. Warunki do uczenia się zachowań generatywnych można kreować poprzez aranżowanie sytuacji, spotkań, rozmów z innymi lub poprzez podejmowanie refleksji nad tym tematem. W narzędziu badawczym znalazły się stwierdzenia opisujące osobę kreującą warunki do własnego rozwoju (uczenia się) w toku aktywności ukierunkowanej na interakcje z przedstawicielami młodszego pokolenia, pomagającą członkom rodziny i osobom niespokrewnionym lub dzielącą się z innymi swoim doświadczeniem (np. *Wnuki często korzystają z mojej pomocy; Czuję się odpowiedzialny za moje wnuki; Wspieram innych w trudnych chwilach; Często pomagam innym osobom z rodziny*).

Duchowość jest kolejnym wyróżnionym przeze mnie obszarem, w ramach którego budowane jest środowisko edukacyjne osób starszych. Przeanalizowałam wyniki badań i refleksje teoretyczne na temat gerotranscendencji (Tornstam, 2005, 2011) oraz duchowości ponowoczesnej, prowadzone przez Mielicką-Pawłowską (2017). Do najważniejszych wskaźników gerotranscendencji zalicza się (Tornstam, 2005, s. 41) wzrost poczucia jedności ze światem, zmianę nastawienia do życia i śmierci, której towarzyszy zmniejszenie lęku przed śmiercią, wzrost poczucia jedności z przeszłymi, obecnymi i przyszłymi pokoleniami, zmniejszenie zainteresowania dobrami materialnymi, zanik egocentryzmu, wzrost nastawienia kontemplacyjnego i medytacyjnego. Z kolei Mielicka-Pawłowska (2017, s. 94–98) wyróżniła pięć podstawowych form rozumienia potocznego pojęcia duchowości. W pierwszym rozumieniu duchowość jest utożsamiana z zaprzeczeniem wagi przypisywanej materialności i dążeniem do posiadania dóbr zgodnie z modelem konsumpcyjnego stylu życia. W drugim znaczeniu duchowość jest kojarzona z rozwojem intelektualnym jako „ciekawość świata”. W trzecim znaczeniu przejawem duchowości jest wrażliwość społeczna i dostrzeganie problemów, z jakimi borykają się inni ludzie. Chodzi tu więc o moralność zorientowaną na innych ludzi. Desygnatem omawianego pojęcia w czwartym rozumieniu jest głębokie przeżywanie czegoś niezwykle, odmieniającego sposób percepcji rzeczywistości. W tym przypadku w rozumieniu tej sfery przeżyć i oswojeniu się z nią pomaga ogląd własnego doświadczenia wewnętrznego poprzez wynikającą z przeżyć wewnętrznych medytację i kontemplację. Piąty sposób rozumienia duchowości jest związany z religijnością wyuczoną. Przykładowe pozycje kwestionariusza, które odnoszą się do obszaru kształtowania środowiska (obiektywnego i subiektywnego) przez osoby starsze oraz postrzeganie przez nie istniejącego już środowiska edukacyjnego w zakresie duchowości, to: *Poświęcam czas na pisanie wierszy, opowiadań, malowanie, komponowanie muzyki lub śpiew; Często modłę się lub poświęcam czas na medytację; Rozmawiam z innymi ludźmi na tematy związane z wiarą w Boga.*

Trzeci rodzaj kreowania środowiska edukacyjnego osób starszych, wyróżniony na podstawie literatury, dotyczy obszaru związanego z dbaniem o własny dobrostan, własne samopoczucie, własne zdrowie. W doborze wskaźników dla tego obszaru posłużono się w dużej mierze conceptualizacją pomyślnego starzenia się, autorstwa Rowe'a i Kahna (1998). W koncepcji tej stosuje się założenie, że pomyślne starzenie się jest pochodną określonego stylu życia. W modelu zaprezentowanym przez wyżej wymienionych autorów przyjmuje się trzy elementy składowe: 1) brak choroby i niepełnosprawności, 2) aktywne zaangażowanie w życie, 3) wysoki poziom funkcjonowania poznawczego i fizycznego. Styl życia sprzyjający tak rozumianemu pomyślnemu starzeniu się można nazwać „aktywnym starzeniem się”. Chodzi tu o aktywność fizyczną, dostosowaną do wieku,

a także o aktywność społeczną, obywatelską, kulturową. Kreowanie środowiska edukacyjnego w tym zakresie polegałoby na tworzeniu warunków dla tak rozumianej aktywności. Może to być na przykład nawiązywanie i utrzymywanie kontaktów z osobami, które prowadzą określony styl życia, korzystanie z ofert edukacyjnych proponowanych przez instytucje promujące zdrowy styl życia, korzystanie z usług instytucji zajmujących się ochroną zdrowia, korzystanie z oferty placówek, w których można realizować swoje zainteresowania, pogłębiać wiedzę. Przykładowe pozycje kwestionariusza reprezentujące ten obszar to: *Często rozmawiam z innymi na tematy związane z pielęgnowaniem zdrowia; Podejmuję jakąś aktywność fizyczną przynajmniej raz w tygodniu (np. jazda na rowerze, gimnastyka, spacer, basen itp.); Uczęszczam na wykłady, prelekcje, odczyty.*

Wyniki

Pierwszy etap analizy – interpretacja itemów kwestionariusza przez osoby badane

W pierwszym etapie analizy chodziło o sprawdzenie, w jaki sposób rozumiane są przez osoby badane poszczególne itemy kwestionariusza. Oczywiście jest, że nie ma możliwości stworzenia kwestionariusza, który zawierałby wszystkie możliwe formy kreowania środowiska edukacyjnego. Pozycje kwestionariusza należy więc potraktować raczej jako podzbiór, pewną reprezentację wymiarów, na których osoby starsze postrzegają zmienną będącą przedmiotem badania. W szczególności celem pierwszego etapu analizy zebranych danych było wyodrębnienie wymiarów, na których osoby starsze opisują kreowanie przez siebie środowiska edukacyjnego.

Zebrane dane analizowane były z wykorzystaniem statystycznej metody – hierarchicznej analizy skupień. Zastosowano metodę Warda, a jako miarę podobieństwa przyjęto współczynnik korelacji r -Pearsona. Wykorzystany typ analizy umożliwił poznanie struktury powiązań pomiędzy rozpatrywanymi zmiennymi (itemami kwestionariusza). Analizowane cechy są tutaj traktowane jako wskaźniki zmiennej ukrytej (w tej samej grupie znajdują się pozycje kwestionariusza będące wskaźnikami jednej zmiennej teoretycznej/ukrytej, której można później nadać nazwę). Analiza pogrupowanych odpowiedzi udzielonych przez respondentów pozwoliła na określenie, które z podanych pozycji kwestionariusza są przez badane osoby traktowane jako podobne (reprezentują ten sam wymiar). Na tej podstawie można wypowiedzieć się na temat sposobu rozumienia przez nich stwierdzeń składających się na kwestionariusz. Im mniejsza odległość pomiędzy itemami na wykresie, tym bardziej badani traktują je jako podobne do siebie. Wyniki przedstawia rysunek 1.

Uzyskane wyniki na pozór pokrywają się z typologią sposobów kreowania środowiska edukacyjnego przez seniorów, stworzoną przeze mnie na podstawie literatury. W wyniku analizy danych empirycznych wyodrębniony został bowiem sposób (typ) kreowania środowiska ukierunkowanego na rozwój duchowości człowieka oraz typ środowiska sprzyjający realizacji dobra własnego. Pojawił się też typ, którego celem jest rozwój wspólnoty, do której należy osoba starsza (por. Rysunek 1 oraz Tabela 1). Jednak dokładniejsza analiza powiązań między zmiennymi na wykresie pokazuje, że sposób rozumienia przez seniorów tych pojęć w znacznym stopniu różni się od rezultatów uzyskanych na podstawie analizy treści artykułów naukowych. Przede wszystkim, w wyniku przeprowadzonej analizy, kreowanie środowiska edukacyjnego ukierunkowanego na uczenie się wspólnotowości jest włączone do kategorii kształtowania środowiska ukierunkowanego na duchowość. Wspólnotowość jest rozumiana tutaj szerzej niż to zostało zdefiniowane przed przeprowadzeniem badania empirycznego. Z perspektywy osób starszych aktywność edukacyjna w ramach wspólnoty obejmuje bowiem nie tylko aktywność „wspólnie z” czy „na rzecz” otoczenia społecznego, ale dotyczy też środowiska naturalnego, przeżywania piękna przyrody, odrzucenia przywiązania do rzeczy materialnych. Z kolei aktywność związana z twórczością jest kojarzona przez badanych z uczeniem się życia w harmonii z sobą, z rozwijaniem własnych zainteresowań, odpoczynkiem. Nie została zaliczona do kształtowania środowiska edukacyjnego ukierunkowanego na duchowość, jak to miało miejsce na podstawie analizy literatury. Kolejną różnicą pomiędzy uzyskanymi wynikami badania przeprowadzonego wśród seniorów oraz badania w oparciu o przegląd literatury jest to, że wyróżnione typy kształtowania środowiska edukacyjnego mają różne wagi. Analiza danych zebranych wśród osób starszych pokazała, że kształtowanie środowiska edukacyjnego w zakresie duchowości (w tym także wspólnotowości) jest ważniejsze od kształtowania środowiska ukierunkowanego na budowanie dobrych relacji z samym sobą (Tabela 2). Badane osoby starsze są mniej aktywne w tym drugim przypadku.

Typ kształtowania środowiska edukacyjnego ukierunkowanego na wspólnotowość jest traktowany jako podobny do typu ukierunkowanego na uczenie się pobożności. Oznaczać to może, że uczenie się pobożności towarzyszy podejmowanym przez osoby starsze działaniom ukierunkowanym na wspólnotowość. Struktura zmiennych na wykresie sugeruje, że te dwa typy kształtowania środowiska edukacyjnego są przejawami typu bardziej ogólnego, który nazwałam uczeniem się ukierunkowanym na duchowość. Kreowanie środowiska edukacyjnego ukierunkowanego na duchowość obejmuje, po pierwsze, sferę doświadczeń religijnych. Na podstawie udzielonych przez respondentów

odpowiedzi są to zarówno działania zorientowane na indywidualne poszukiwania dotyczące sfery *sacrum*, jak i działania w tym obszarze podejmowane wspólnie z innymi ludźmi. Interesujące jest umiejscowienie na wykresie zmiennej *Trudne sytuacje, które mnie w życiu spotkały, wpłynęły na mój rozwój duchowy*. Znajduje się ona w skupieniu obejmującym tworzenie warunków do uczenia się w obszarze pobożności wspólnie z innymi ludźmi. Sugerowałoby to, że tworzenie warunków do uczenia się w sferze *sacrum* wspólnie z innymi ludźmi towarzyszy przeżywaniu trudnych sytuacji. Trudnym życiowym sytuacjom towarzyszą rozmowy z innymi ludźmi na tematy związane z wiarą w Boga (por. Rys 1, skupienie S1B). Oprócz sfery doświadczeń religijnych, kreowanie środowiska edukacyjnego ukierunkowanego na duchowość obejmuje działania na rzecz uzyskania harmonii z otaczającym światem. „Otaczający świat” to przede wszystkim rodzina: współmałżonek, dzieci, wnuki. Analizując strukturę zmiennych na wykresie, dostrzegamy, że takie stwierdzenia, jak: *Wspieram innych w trudnych chwilach; Jest ktoś, komu przekazuję moje życiowe przemyślenia*, są (statystycznie) podobne do stwierdzeń opisujących relacje z rodziną. Mówiąc o „wspieraniu innych”, osoby starsze mają więc na myśli członków rodziny. Kolejne elementy „otaczającego świata”, który wyłania się z analizowanej struktury zmiennych, to społeczność lokalna, w której żyje osoba starsza, oraz środowisko naturalne. Przy czym stwierdzenia kwestionariusza dotyczące tych elementów akcentują uczenie się przez przeżywanie i emocjonalne zaangażowanie (*Zachwycam się pięknem przyrody; W sytuacjach, które mnie spotykają, poszukuję sensu, gdyż światem nie rządzi przypadek*). Typ kształtowania środowiska ukierunkowanego na kształtowanie relacji z otaczającym światem obejmuje też podejmowane działania mające na celu zapewnienie sobie (utrzymanie jak najdłużej) niezależności. Umiejscowienie zmiennych opisujących dążenie do niezależności w grupie zmiennych opisujących kształtowanie relacji z innymi nie będzie zaskakujące, jeśli uświadomimy sobie, że wspomaganie innych osób, działania generatywne, działania na rzecz wspólnoty lokalnej wymagają właśnie niezależności rozumianej jako możliwość radzenia sobie w życiu codziennym bez konieczności korzystania z pomocy innych osób.

Tabela 1

Opis wymiarów pojęcia *Kreowanie środowiska edukacyjnego* na podstawie analizy odpowiedzi w grupie starszych dorosłych

Wymiar percepcji pojęcia <i>Kreowanie środowiska edukacyjnego</i>	Elementy wymiaru	Przykładowe sposoby kreowania środowiska edukacyjnego
Pobożność Tworzenie warunków sprzyjających uczeniu się w obszarze kształtowania budowania dobrej relacji z Istotą Wyższą (Bogiem)	S1_A Tworzenie warunków do samodzielnego uczenia się relacji z Bogiem S1_B Tworzenie warunków do uczenia się w tym obszarze wspólnie z innymi ludźmi	Interpretowanie wydarzeń przez pryzmat wiary religijnej Poświęcanie czasu na modlitwę, medytację Uczestnictwo w organizacjach religijnych Angażowanie się w działania na rzecz wspólnoty Rozmowy z innymi na tematy związane z wiarą
Działania na rzecz harmonii z otaczającym światem Tworzenie warunków do własnego uczenia się przez przeżywanie, emocjonalne zaangażowanie, doskonalenie moralności zorientowanej na innych ludzi (Kształtowanie środowiska edukacyjnego ukierunkowanego na budowanie dobrych relacji z innymi ludźmi i z otoczeniem)	S2_A Tworzenie warunków do własnego uczenia się przez podejmowane działania generatywne S2_B Tworzenie warunków do własnego uczenia się przez przeżywanie, emocjonalne zaangażowanie, doskonalenie moralności zorientowanej na innych ludzi S2_C Dążenie do niezależności S3_A Podejmowanie działań na rzecz innych S3_B Poszukiwanie sensu w wydarzeniach życiowych i otaczającym świecie S3_C Aktywność produktywna (nieodpłatna)	Udzielanie pomocy wnu- kom i dzieciom Przekazywanie innym własnej filozofii życiowej Dzielenie się własnymi doświadczeniami Poszukiwanie sensu w wy- darzeniach życiowych Świadome dążenie do doskonalenia siebie Dostrzeganie piękna otaczającego świata Tworzenie warunków do podejmowania nieodpłat- nej aktywności produkty- wnej Podejmowanie działań charytatywnych Podejmowanie starań, aby tak aranżować sytuacje życiowe, by nie wymagały korzystania z pomocy innych

Kreowanie środowiska edukacyjnego ukierunkowanego na duchowość

Wymiar percepcji pojęcia Kreowanie środowiska edukacyjnego	Elementy wymiaru	Przykładowe sposoby kreowania środowiska edukacyjnego
Kreowanie środowiska edukacyjnego ukierunkowanego na dobro własne	S4_A Tworzenie warunków sprzyjających twórczości artystycznej	Tworzenie warunków umożliwiających własną twórczość artystyczną
	S4_B Kształtowanie środowiska sprzyjającego rozwijaniu własnych zainteresowań, aktywności: umysłowej, fizycznej i kulturalnej	Rozmawianie z innymi na tematy związane z odbiorem dzieł sztuki Tworzenie warunków do odbioru dzieł sztuki
	S4_C Tworzenie warunków umożliwiających dbanie o zdrowie	Tworzenie warunków do odpoczynku i relaksu
	S4_D Tworzenie warunków umożliwiających rozwój intelektualny	Doskonalenie siebie w zakresie dotyczącym zainteresowań
		Podejmowanie aktywności fizycznej Uczestnictwo w zorganizowanych formach aktywności intelektualnej Tworzenie warunków do rozwoju intelektualnego (np. czytanie książek) Kreowanie środowiska w zakresie dbania o zdrowie

Źródło: Opracowanie własne

Drugi etap analizy – postrzeganie własnej aktywności w zakresie kreowania środowiska edukacyjnego przez osoby badane

Tabela 2 przedstawia statystyki opisowe dotyczące deklarowanego przez osoby badane stopnia, w jakim są aktywne, kreując własne środowisko uczenia się w wyróżnionych na podstawie analizy obszarach. Stopień ten był oznaczany na skali od 1 do 7. Im wyższa zaznaczona wartość, tym większe zaangażowanie w ramach danego obszaru. Obszary kreowania środowiska uczenia się uporządkowane zostały według deklarowanego przez osoby badane stopnia zaangażowania.

Tabela 2

Statystyki opisowe deklarowanej przez badanych aktywności w ramach wyróżnionych obszarów kreowania środowiska edukacyjnego

Obszary kreowania środowiska edukacyjnego	Średnia arytm.	Mediana	Odch. st.
S2C Dążenie do niezależności	5,16	5,50	1,39
S2A Generatywność	4,94	5,11	1,06
S1A Samodzielne budowanie dobrych relacji z Wyższą Istotą (Bogiem)	4,64	4,75	1,51
S4D Pogłębianie wiedzy intelektualnej	4,36	4,33	1,23
S3B Poszukiwanie sensu w wydarzeniach życiowych, zachwy- canie się pięknem przyrody, świadome dążenie do doskonalenia siebie	4,32	4,25	1,11
S4C Profilaktyka zdrowotna lub leczenie się	4,08	4,00	1,29
S3A Działania na rzecz innych	3,80	3,75	1,02
S1B Budowanie dobrych relacji z Wyższą Istotą (Bogiem) wspólnie z innymi ludźmi	3,68	3,50	1,35
S3C Podejmowanie nieodpłatnie aktywności produktywnej	3,65	3,66	1,33
S4B Odpoczynek, rozwijanie zainteresowań, aktywność fizyczna	3,46	3,44	1,11
S4A Twórczość artystyczna	2,79	2,66	1,32

Na podstawie odpowiedzi udzielonych przez osoby badane można powiedzieć, że postrzegają one własną aktywność w zakresie tworzenia warunków do uczenia się wszystkim w trzech obszarach:

1. rozwijania (zachowania jak najdłużej) niezależności/samodzielności,
2. generatywności kierowanej do członków rodziny,
3. samodzielnego budowania dobrych relacji z Bogiem.

Połowa badanych oceniła własną aktywność w zakresie tworzenia warunków do rozwijania niezależności na co najmniej 5,5 (w skali od 1 do 7). Aranżowanie warunków sprzyjających uczeniu się zachowania jak najdłużej niezależności/samodzielności zajmuje wysoką pozycję na liście sposobów kreowania środowiska edukacyjnego. Badane osoby deklarują, że dużo uwagi poświęcają zabiegom mającym na celu pielęgnowanie niezależności; mają poczucie, że jest ona dla nich czymś ważnym. Tworzenie fundamentów dla utrzymywania niezależności

stanowi oddzielny obszar kreowania środowiska, który na wykresie został włączony do skupienia II nazwanego *Kształtowaniem środowiska edukacyjnego ukierunkowanego na budowanie dobrych relacji z innymi ludźmi i z otoczeniem*. Osoby starsze kojarzą sformułowanie „tworzyć warunki do rozwoju niezależności” z sytuacją, w której występuje interakcja pomiędzy nimi i inną osobą, oraz z taką, w której są oni zdolni do udzielenia pomocy innej osobie. Z analizy wynika, że jest to przede wszystkim członek rodziny (wnuk, dziecko, małżonek). W mniejszym stopniu tworzenie warunków do rozwijania niezależności jest kojarzone z transcendencją w obrębie osoby (np. samorealizacją, samodoskonaleniem, doznaniem związanymi z aktem twórczym). Wśród podanych respondentom stwierdzeń kwestionariusza największym podobieństwem do tych, które mówią o niezależności, charakteryzują się pozycje opisujące tworzenie warunków do działań generatywnych. Stwierdzenie: *Staram się być osobą niezależną, nie korzystam z pomocy innych*, jest na przykład istotnie statystycznie skorelowane ze stwierdzeniami: *Często pomagam innym członkom rodziny* ($r=0,38$); *Czuję się odpowiedzialny za moje wnuki* ($r=0,30$); *Wspieram innych w trudnych chwilach* ($r=0,29$); *Mam dużo do przekazania innym osobom* ($r=0,27$). Istotnie statystycznie, jednak mniej silne, korelacje występują pomiędzy wymienioną tutaj pozycją dotyczącą niezależności a rozwijaniem własnych zainteresowań czy ogólnie – dbaniem o dobre relacje z samym sobą: *Doskonalam siebie w jakiejś dziedzinie związanej z moimi zainteresowaniami* ($r=0,28$); *Poświęcam dużo czasu na czynności mające na celu jak najdłuższe zachowanie młodego wyglądu* ($r=0,26$); *Uczęszczam na wykłady, prelekcje, odczyty* ($r=0,26$).

Tworzenie warunków sprzyjających uczeniu się poprzez podejmowane działania generatywne stanowi kolejny obszar kreowania środowiska edukacyjnego. Chodzi tu o sytuacje, w których trzeba podjąć wysiłek związany z takim ich aranżowaniem, aby jak najlepiej przekazać innym osobom własne przemyślenia, jak najlepiej dzielić się z nimi własnymi umiejętnościami czy wspomagać inne osoby. Są to sytuacje wymagające od osoby udzielającej wsparcia podjęcia refleksji, wiążące się czasami z koniecznością ponownego przemyślenia i uporządkowania posiadanej wiedzy. Zawierają więc potencjał niezbędny do rozwoju osoby podejmującej działania generatywne. Aranżowanie takich sytuacji jest kreowaniem własnego środowiska edukacyjnego. Na wykresie wyodrębniły się dwa skupienia opisujące działania generatywne. Jedno z nich opisuje aktywność ukierunkowaną na członków rodziny (S2A), a drugie – na osoby spoza rodziny (S3A). Starsi dorośli biorący udział w badaniu opisują siebie jako osoby w dużym stopniu zaangażowane w podejmowanie aktywności w zakresie udzielania pomocy członkom rodziny. Pozycje kwestionariusza opisujące ten obszar oceniane były przez respondentów wysoko na podanej skali. Respondenci postrzegają

wieć siebie jako osoby będące źródłem wsparcia, pomocy innym członkom rodziny, w szczególności wnukom.

Osoby starsze dużo uwagi poświęcają samodzielnemu kształtowaniu swoich relacji z Bogiem. Kreowanie środowiska edukacyjnego w obszarze pobożności zajmuje wysokie trzecie miejsce w omawianej tabeli. Interesujące jest to, że respondenci dokonują rozróżnienia pomiędzy samodzielnym budowaniem dobrych relacji z Bogiem i budowaniem tych relacji we wspólnocie religijnej, wspólnie z innymi ludźmi. W tym drugim przypadku postrzegają siebie jako mniej zaangażowanych (obliczona średnia arytmetyczna oraz mediana są dużo niższe).

Stosunkowo najmniej uwagi poświęcają badani obszarom twórczości artystycznej, odpoczynku, aktywności fizycznej, rozwijania zainteresowań, podejmowania działań na rzecz innych osób niebędących członkami rodziny respondentów. Zwróćmy też uwagę na umiejscowienie pozycji kwestionariusza *Mam marzenia, które staram się realizować*. Znajduje się ona w skupieniu S4B: Odpoczynek, rozwijanie zainteresowań, aktywność fizyczna. Jest to obszar, któremu respondenci poświęcają najmniej uwagi, w tabeli znajduje się on na przedostatnim miejscu. Spełnianie własnych marzeń jest najsilniej skorelowane z pozycją kwestionariusza *Doskonałą siebie w jakiejś dziedzinie związanej z moimi zainteresowaniami* ($r=0,51$), w dalszej kolejności z *Poświęcam dużo czasu, aby jak najdłużej zachować młody wygląd* ($r=0,50$) oraz *Poświęcam czas na obcowanie z dziełami sztuki (malarstwo, literatura, muzyka)* ($r=0,41$), *Potrafię znaleźć potrzebną informację w sieci Internet* ($r=0,41$), a także *Przynajmniej raz w roku wyjeżdżam poza miejsce zamieszkania, aby odpocząć* ($r=0,40$). Spełnianie marzeń jest więc kojarzone z dbaniem o dobre relacje z samym sobą, poświęcaniem czasu dla siebie. Z przeprowadzonych badań wyłania się obraz osób, które, opisując siebie, przedstawiają się jako osoba w małym stopniu spełniająca własne marzenia. Średnia arytmetyczna ocen dla pozycji kwestionariusza *Mam marzenia, które staram się realizować* wynosi $M=4,4$, odchylenie standardowe $s=1,5$. Natomiast dla pozycji kwestionariusza w wysokim stopniu skorelowanych ze spełnianiem marzeń te średnie są jeszcze niższe: średnia dla pozycji *Doskonałą siebie w jakiejś dziedzinie związanej z moimi zainteresowaniami* wynosi $M=3,9$, $s=1,85$; średnia dla *Przynajmniej raz w roku wyjeżdżam poza miejsce zamieszkania, aby odpocząć* to $M=3,9$, $s=2,12$; dla *Poświęcam dużo czasu, aby jak najdłużej zachować młody wygląd* wynosi $M=3,9$, $s=1,67$. W tym miejscu można postawić pytanie, dlaczego osoby starsze postrzegają siebie jako te, które mało uwagi poświęcają spełnianiu własnych marzeń. Myślę, że warto przeanalizować odpowiedź na to pytanie w kolejnych badaniach mających charakter jakościowy.

Obszarem, w ramach którego badane osoby postrzegają siebie jako najmniej zaangażowane, jest tworzenie warunków do uczenia się poprzez twórczość

artystyczną, aktywność związaną zarówno z odbiorem dzieł sztuki, jak i tworzenie własnych dzieł. W przypadku tych pozycji kwestionariusza uzyskane średnie arytmetyczne były najniższe.

Zakończenie

Warto zwrócić uwagę na to, że badana próba nie jest reprezentatywna dla wszystkich osób starszych mieszkających w Polsce. Wśród biorących udział w badaniu dominują mieszkańcy małych miejscowości i wsi, osoby o niskim wykształceniu. Biorąc pod uwagę sposób doboru próby (ankieterzy/studenci przeprowadzali wywiad wśród osób starszych, które znają, a więc często wśród swoich dziadków), osobami badanymi byli dziadkowie i babcie. Wyniki badań należy więc odnieść do tak scharakteryzowanej populacji.

Uzyskane wyniki można porównać z wynikami badań nad rozumieniem przez starszych dorosłych pojęcia *pomyślnej starości* (Kozerska, 2018). *Pomyślna starość* jest przez seniorów rozumiana jako mozaika integralności, duchowości i wspólnotowości; mało akcentowane jest znaczenie aktywności ukierunkowanej tylko na własną osobę (w oderwaniu od otoczenia). Kreowanie środowiska edukacyjnego jest głównie ukierunkowane na wspólnotowość (generatywność w obrębie rodziny) oraz duchowość. Uzyskane wyniki można interpretować przez pryzmat teorii sformułowanej przez Larsa Tornstama. Teoria ta mówi, że rozwój człowieka w późnej dorosłości zmierza w kierunku gerotranscendencji (Tornstam, 2005) i prowadzi do wzrostu poczucia jedności ze światem, kosmosem, Bogiem, obniżenia lęku przed śmiercią, zwiększenia poczucia bliskości z przeszłością i przyszłym pokoleniem. Efektem rozwoju duchowego jest mądrość transcendentna/duchowa.

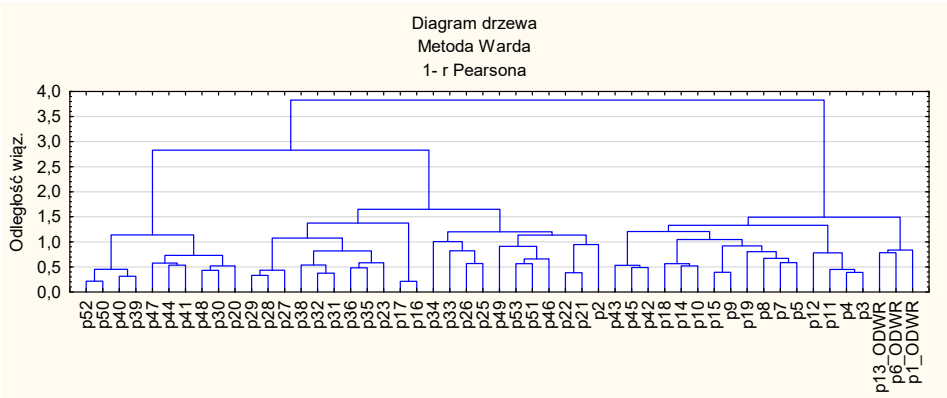
Bibliografia

- Alheit, P. (2015). Teoria biografii jako fundament pojęciowy uczenia się przez całe życie. *Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja*, 4(72), ss. 23–36.
- Jankowski, D. (2012). *Edukacja i autoedukacja: współzależność, konteksty, twórczy rozwój*. Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Jarvis, P. (2012). Transformatywny potencjał uczenia się w sytuacjach kryzysowych. *Teraźniejszość. Człowiek. Edukacja*, 3(59).
- Kamiński, A. (1978). *Studia i szkice pedagogiczne*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kozerska, A. (2012). Metodologiczne koncepcje badań nad środowiskiem edukacyjnym. W: A. Gofron, A. Kozerska (red.), *Podstawy edukacji. Propozycje metodologiczne* (ss. 169–182). Wydawnictwo Impuls.

- Kozerska, A. (2013). Obiektywne środowisko edukacyjne seniorów w Polsce. *Edukacja Dorosłych*, 2(69).
- Kozerska, A. (2015). Kształtowanie własnego środowiska edukacyjnego w okresie późnej dorosłości. *Podstawy Edukacji*, 8, ss. 217–237.
- Kozerska, A. (2018). Międzypokoleniowe różnice w rozumieniu pojęcia pomyślnego starzenia się. *Edukacja Dorosłych*, 78(1), ss. 73–93.
- McAdams, D. P., & de St. Aubin, E. (1992). A theory of generativity and its assessment through self-report, behavioral acts, and narrative themes in autobiography. *Journal of Personality and Social Psychology*, 62(6), ss. 1003–1015.
- McAdams, D. P., Hart, H. M., & Maruna, S. (1998). The anatomy of generativity. W: D. P. McAdams, & E. de St. Aubin (Eds.), *Generativity and adult development: How and why we care for the next generation* (ss. 7–43). APA Press.
- Mielicka-Pawłowska, H. (2017). *Duchowość ponowoczesna. Studium z zakresu socjologii jakościowej*. Zakład Wydawniczy Nomos.
- Radlińska, H. (1961). *Pedagogika społeczna*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Rowe, J. W., Kahn, R. L. (1998). *Successful aging*. Pantheon Books, NY.
- Schoklitsch, A., Baumann, U. (2011). Measuring generativity in older adults: The development of new scales. *The Journal of Gerontopsychology and Geriatric Psychiatry*, 24(1), ss. 31–43.
- Sroczyński, W. (2007). „Środowisko niewidzialne” w andragogice. Środowisko z punktu widzenia andragogiki humanistycznej. W: B. Juraś-Krawczyk (red.), *Wybrane obszary badawcze andragogiki*. Wydawnictwo WSHE w Łodzi.
- Tornstam, L. (2005). *Gerotranscendence. A developed theory of positive aging*. Springer Publishing Company.
- Tornstam, L. (2011). Maturing into gerotranscendence. *Journal of Transpersonal Psychology*, 43(2).
- Znanięcki, F. (1973). *Socjologia wychowania*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

ANEKS

Rysunek 1. Struktura powiązań pomiędzy analizowanymi pozycjami kwestionariusza

Legenda do Rys. 1.

Oznaczenie skupienia i nadana nazwa	Pozycje kwestionariusza
S1A Samodzielne budowanie dobrych relacji z Wyższą Istotą (Bogiem)	p52. W trudnych chwilach, które pojawiały się w moim życiu w ciągu ostatnich kilku lat, pomagała mi wiara w Boga
	p50. W trudnych chwilach mam poczucie, że Bóg mnie wspiera
	p40. Odczuwam obecność Boga w swoim życiu codziennym
	p39. Często się modłę lub poświęcam czas na medytację
S1B Budowanie dobrych relacji z Wyższą Istotą (Bogiem) wspólnie z innymi ludźmi	p47. Trudne sytuacje, które mnie w życiu spotkały, wpłynęły na mój rozwój duchowy
	p44. Rozmawiam z innymi ludźmi na tematy związane z wiarą w Boga
	p41. Podejmuję działania mające na celu mój rozwój moralny
	p48. Należę do organizacji religijnej
	p20. Angażuję się w działania na rzecz wspólnoty religijnej
	p30. Jestem aktywnym członkiem jakiejś organizacji (np.: religijnej, społecznej, politycznej)
S2A Generatywność	p28. Wnuki często korzystają z mojej pomocy
	p29. Moje dzieci często korzystają z mojej pomocy
	p27. Czuję się odpowiedzialna/odpowiedzialny za moje wnuki
	p38. Mam dużo do przekazania innym osobom
	p32. Jest ktoś, komu przekazuję moje życiowe przemyślenia
	p31. Często dzielę się własnymi doświadczeniami z młodymi osobami (np. wnukami)
	p35. Czuję, że inne osoby wspierają mnie w trudnych chwilach
	p36. Wspieram innych w trudnych chwilach
	p23. Często pomagam innym osobom z rodziny

Oznaczenie skupienia i nadana nazwa	Pozycje kwestionariusza
S2C Dążenie do niezależności	p16. Staram się być osobą niezależną, nie korzystać z pomocy innych p17. Bycie samodzielną, niezależną od innych osób jest dla mnie bardzo ważne
S3A Działania na rzecz innych	p33. Opiekuję się jakąś osobą, która wymaga opieki (np.: wnukiem, osobą z rodziny lub spoza rodziny) p34. Inne osoby często mi pomagają p25. Często pomagam osobom spoza rodziny p26. Działania na rzecz innych pochłaniają dużą część mojego czasu
S3B Poszukiwanie sensu w wydarzeniach życiowych, zachwywanie się pięknem przyrody, świadome dążenie do doskonalenia siebie	p49. Zauważyłam/zauważyłem, że z wiekiem coraz mniej interesują mnie sprawy materialne p53. W sytuacjach, które mnie spotykają, poszukuję sensu, gdyż światem nie rządzi przypadek p51. Świadomie dążę do doskonalenia siebie p46. Zachwyam się pięknem przyrody
S3C Podjęmowanie nieodpłatnie aktywności produktywnej	p21. Podejmuję działania charytatywne p22. Angażuję się w działania na rzecz społeczności lokalnej p2. Często wykonuję prace w ogródku lub na działce
S4A Twórczość artystyczna	p42. Poświęcam czas na obcowanie z dziełami sztuki (malarstwo, literatura, muzyka) p43. Poświęcam czas na pisanie wierszy, opowiadań, malowanie, komponowanie muzyki lub śpiew p45. Rozmawiam z innymi na tematy związane z przeżyciami związanymi z odbiorem dzieł sztuki
S4B Odpoczynek, rozwijanie zainteresowań, aktywność fizyczna	p18. Chodzę do teatru, kina lub na wystawy dzieł sztuki p14. Co najmniej raz w roku wyjeżdżam do sanatorium p10. Przynajmniej raz w roku wyjeżdżam poza miejsce zamieszkania, aby odpocząć p15. Doskonalam siebie w jakiejś dziedzinie związanej z moimi zainteresowaniami p9. Mam hobby, które wymaga ciągłego pogłębiania wiedzy p19. Podejmuję jakąś aktywność fizyczną przynajmniej raz w tygodniu (np. gimnastyka, jazda na rowerze, spacer, basen itp.) p7. Mam marzenia, które staram się zrealizować p8. Uczęszczam na wykłady, prelekcje, odczyty p5. Potrafię znaleźć potrzebną informację w sieci Internet
S4C Profilaktyka zdrowotna lub leczenie się	p11. Często rozmawiam z innymi na tematy związane z pielęgnowaniem zdrowia p12. Regularnie badam się w ośrodku zdrowia p3. Pogłębiłam wiedzę na temat zdrowego stylu życia (np. interesuję mnie programy w TV o takiej tematyce, czytam książki lub artykuły na ten temat) p4. Poświęcam dużo czasu, żeby jak najdłużej zachować młody wygląd
S4D Pogłębianie wiedzy intelektualnej	p13. Nie widzę potrzeby, aby zapisywać się na zajęcia Uniwersytetu Trzeciego Wieku (skala odwrócona) p6. Nie czytam książek (skala odwrócona) p1. Nie przywiązuję wagi do zdrowego odżywiania się (skala odwrócona)